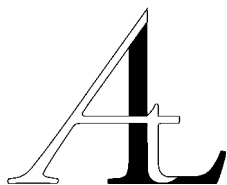

I S S N 1 3 9 2 - 7 3 7 X
e-I S S N 2 6 6 9 - 2 4 4 9

Archivum Lithuanicum 25

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 25

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2023

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA

PROF. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

AKAD. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

PROF. HABIL. DR. *Pēteris Vanags* (kalbotyra / linguistics),
LATVIJAS UNIVERSITĀTE, RĪGA,
STOCKHOLMS UNIVERSITET

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Wiesław Wydra* (filologija / philology,
knygos istorija / book history),
UNIwersytet Adama Mickiewicza, POZNAŃ

Turiny (Contents)

Straipsniai (Articles)

Ona Aleknavičienė

Biblijos skaitiniai iš Jono Bretkūno *Postilės* ir jo *Naujojo Testamento*

Lozorius Zengštoko *Evangelijose bei Epistolose* (1612) ○ 9

Anna Helene Feulner, Frank Goymann, Wolfgang Hock, Otso Vanhala

Register im älteren Baltischen:

Die Postillen des Altlitauischen und Altlettischen ○ 41

Markus Falk, Felix Thies

Die christlichen Grundgebete im Altlitauischen I. Das *Ave Maria* ○ 89

Mindaugas Šinkūnas

1724 m. rugpjūčio 9 d. įsakas dėl tvorų

ir jo vertėjas Christophoras Heinrichas Wegneris ○ 115

Inga Strungytė-Liugienė

XIX a. antrosios pusės Prūsijos Lietuvos protestantų knygos

su giesmių melodijomis skaitmenimis ○ 159

Roma Bončkutė

Aleksandro Guagninio ir Motiejaus Strijkovskio kronikos –

Simono Daukanto šaltiniai ○ 181

Giedrius Subačius

Simono Daukanto 1846 m. spaudinio *Gyvatų didžiųjų karvaidų* ortografija.

Palimpsestinės raidės ○ 195

Jurgita Venckienė

Aušros (1883–1886) kalbos pokyčiai ir redaktorių kalbinės nuostatos ○ 271

Reda Griškaitė

Pirmieji posukiliminiai metai Lietuvos istoriografijoje: kaip archeologus

keitė slavistai ir folkloristai. Piotro Bezsonovo atvejis (1865–1866 m.) ○ 297

Recenzijos (Reviews)

Inga Strungytė-Liugienė

Recenzuojama: Ona Aleknavičienė ir Grasilda Blažienė (par.)

Povilo Frydricho Ruigio gramatika Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick, 1747;

Ona Aleknavičienė, Grasilda Blažienė, *Povilas Frydrichas Ruigys*, 2020 ○ 373

Axel Holvoet

Recenzuojama: Jurgita Venckienė (par.)

Petras Avižonis, *Lietuviška Gramatikėlė (1898–1899)*.

Bibliotheca Archivi Lithuanici 12, 2022 ○ 381

Roma Bončkutė

Recenzuojama: Vilma Bukaitė (sud., koment. ir rodykl. par.)

Jurgis Šaulys. Mano dienynas, 2022 ○ 385

Axel Holvoet

Vilniaus universitetas

Recenzuojama:

Petras Avižonis, *Lietuviška Gramatikėlė (1898–1899)*

Bibliotheca Archivi Lithuanici 12

parengė Jurgita Venckienė

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas,

2022, 216 p. ISBN 978-609-411-319-2

Žymaus visuomeninio veikėjo, vėliau gydytojo oftalmologo, Vytauto Didžiojo universiteto profesoriaus ir Medicinos fakulteto dekaną Petro Avižonio tikslai rašant *Lietuvišką gramatikėlę* buvo itin kuklūs. Susirūpinęs prasta Sankt Peterburge studijujančiųjų lietuvių kalba, jis nutarė parengti lietuvių kalbos gramatikos konspektą. Kaip sužinome iš pirmosios „Prakalbos“ pastraipos, idealas, prie kurio jis norėjo priartinti savo tautiečių kalbą, buvo naujosios lietuvių inteligentijos leidiniuose (*Ūkininke* ir *Varpe*) vartojama kalba. Antanui Smetonai apsiėmus *Gramatikėlę* (Avižonio žodžiais) „atmušti kažin kokia mašinėlė, studentų vartojama profesorių paskaitoms atmušti“ (p. 17), ji 1898–1899 m. sandūroje buvo anonimiškai hektografiniu būdu padauginta. Dėl jos autorystės nekyla abejonių, bet kieno ranka buvo perrašytas hektografavimui skirtas Avižonio tekstas, nustatyti nebeįmanoma; grafologinė analizė parodė, kad tai nebuvo Smetonos ranka. *Gramatikėlės* sklaida pasirodė platesnė, nei numatė autorius, nes dar 1899 m. *Varpo* redakcija praneša ją „išleidusi ir išsiuntinėjusi visoms redakcijoms“ (p. 20). Vis dėlto lietuvių kalbos gramatikos istorijoje šis Avižonio darbas gal būtų likęs tik epizodas, jeigu rankos prie jos nebūtų pridėjęs Jonas Jablonskis, sukirčiavęs visą tekstą, ir jeigu bendromis jėgomis parengtas pataisytas variantas, pasirašytas Petro Kriaušaičio slapyvardžiu ir 1901 m. išspausdintas Tilžėje pavadinimu *Lietuviškos kalbos gramatika*, nebūtų tapęs iki mūsų dienų puoselėjamos lietuvių kalbos gramatinės tradicijos pagrindu. Svarbus šiame procese pasirodė Avižonio sprendimas pateikti savo konspektą Susivienijimo lietuvių Amerikoje konkursui. Po ilgesnio laiko, jau hektografuotam gramatikėlės leidimui pasirodžius, Susivienijimo seimas už atliktą darbą paskyrė pusę žadėtos premijos, ragindamas autorių parengti papildytą va-

riantą, kuriame būtų vartojami lietuviški gramatiniai terminai. Šios užduoties Avižonis ėmėsi kartu su Jablonskiu; jų bendrų pastangų rezultatas buvo 1901 m. gramatika.

Tiesioginis faksimilinio Avižonio *Gramatikėlės* perleidimo motyvas buvo susirūpinimas dėl originalo būklės: hektografinis rašalas – nors ir gaminamas palyginti ilgam išsaugojimui – slenkant metams blunka, kas daugelyje faksimilės vietų aiškiai matyti. Tai davė akstiną faksimiliniam šio svarbaus lietuvių kalbos gramatinės tradicijos teksto perleidimui, ir džiugina faktas, kad serijos *Bibliotheca Archivi Lithuanici* leidėjai šią progą panaudojo kritiniam Avižonio veikalo leidimui su gausiais komentarais paskelbti. Jurgitos Venckienės rūpestingai parengtas leidimas apima, visų pirma, išsamų įžanginį straipsnį, kuriame aptariama *Gramatikėlės* atsiradimo istorija, jos sklaida, struktūra, šaltiniai ir kalba. Lygiagrečiai su faksimile skelbiamos transkripcijos parašėse pateikiamos paralelinės vietos iš Avižonio anksčiau parengto *Trumpo lietuviškos gramatikos konspekto*¹ bei kitų autorių darbų – daugiausia Frydricho Kuršaičio 1876 m. gramatikos (daug mažesnė Augusto Schleicherio 1856 m. gramatikos įtaka) ir Kazimiero Jauniaus 1897 m. Dorpate hektografuoto *Lietuviško kalbomokslio*². Parašėse pateikiami ir dalykiniai bei tekstologiniai komentarai. Leidinį papildė išsami bibliografija, *Gramatikėlėje* aptariamų gramatinių reiškinių rodyklė (su nuorodomis į originalo puslapius), asmenų rodyklė ir angliška santrauka.

1897 m. gruodžio mėnesį parašytame, Povilui Višinskiui adresuotame laiške Avižonis rašo: „Pakolaik darbūjūs per visą dieną namie sėdėdams, kalu ‘pakaitais’ fiziologiją [...] užsijiminėju su Onyte. Ryt ketinu pradėti rašyti dėl jos lietuvišką gramatiką vokiškoje kalboje, pasinaudodams iš Miežinio, Kuršaičio, Jaunio ir Obelaičio [t. y. Jablonskio – A. H.]“ (laiško faksimilė pateikta p. 25). Kas buvo ši Onytė, kuri autoriui įkvėpė *Gramatikėlės* rašymo idėją, rengėją, deją, nekomentuoją. Koks galėjo būti vokiškai sumanyto rašyti veikalo ir iki mūsų atėjusios *Gramatikėlės* santykis? Ar ketinimas rašyti gramatiką dėl Onytės tapo neaktualus, ar sprendimą rašyti lietuviškai nulėmė noras pasitarnauti Sankt Peterburge studijuojantiems tautiečiams, arba gal platesnei visuomenei?

1898–1899 m. sandūroje padauginta *Gramatikėlė* parašyta lietuviškai, tik pavyzdžiai dažnai pateikiami su vokiškomis glosomis. Šios glosos gal atspindi pirminį sumanyimą rašyti vokiškai, bet autorius taip pat galėjo jas pridėti dėl prestižinės Kuršaičio gramatikos įtakos. Kuršaičio gramatika, be abejo (kaip rodo kruopštūs rengėjos tyrimai), buvo pagrindinis Avižonio šaltinis. Glosavimas nėra nuoseklus, jis, matyt, pateikiamas ten, kur pasitaiko retesnis, ne visose tarmėse vartojamas žodis, ten, kur reikia atskirti kelias artimas formas (pvz.: *sėniai* ‘die Greise’, *sėnei* ‘der alten Frau’, p. 26), pagaliau turbūt ir ten, kur autorius norėjo pasiūlyti kokį terminologinį junginį, pvz., aiškinant dalyvinę konstrukciją *ar tebe-gáuni važiuojamus pinigų* pateikiama įdomi glosa *Pragongelder* – germanistus čia turėtų sudominti retai paliudyta Rusijos imperijoje vartotos vokiečių kalbos įdomybė (iš rusų *progonnye den’gi*). Vokiškos glosos išlaikytos ir 1901 m. „Kriaušaičio“ gramatikoje.

1 Jis nagrinėjamas rengėjos straipsnyje: Venckienė 2019, 209–232.

2 Pastarajam šaltiniui skirtas rengėjos straipsnis: Venckienė 2021, 161–190.

Kaip jau minėta, Susivienijimo seimo nariams *Gramatikėlėje* užkliuvo lietuviškų terminų stoka. Jie jau buvo pradėti kurti, kaip rodo Jauniaus pasiūlymai *daiktvardis* arba *esybvardis*, *būdvardis*, *įvardvietė* arba *įvardė*, *veiksmazodis*. Kai kurie jų turi net ilgesnę istoriją: terminai *daktvardis*, *budwardis* vartojami Daukanto 1837 m. veikale *Prasma lotynų kalbos*³. Avižonis vartoja lotyniškus terminus *substantyvas*, *adjektyvas*, *pronominas*, *verbas* ir pan., aiškindamas, kad lietuviška terminija dar nesusiformavo. Kai kur pasirodo ir iš Jablonskio perimtų lietuviškų terminų, tokių kaip *vienskaita*, *daugskaita*. „Kriaušaičio“ gramatikos terminija jau beveik sutampa su dabartine, nors vietoj *įvardžių* dar randame *išvardžius*⁴. Kruopščiai sudaryti ir detalūs rengėjos terminologiniai ir gramatiniai komentarai leidžia pažvelgti į besikuriančią lietuvišką gramatinę terminologiją ir gramatinio aprašo tradiciją. Avižonio terminologija, beje, įdomi ir tuo, kad vietomis atspindi ir gramatinės interpretacijos dalykus. Iš Jauniaus, kaip pastebi rengėja, autorius perėmė sąvoką ir terminą *imperfectum de conatu*, kuriuo žymimos tokios konstrukcijos kaip *jis buvo pats besirengiąs eiti* (Kuršaitis šio reiškinio neaptaria, taip pat ir Schleicheris savo 1856 m. gramatikoje). Išlaikyta 1901 m. „Kriaušaičio“ gramatikoje, ji vėliau Jablonskio buvo įtraukta į „pradėtinių laikų“ paradigmą, bet ši Jablonskio idėja vargu ar pasiteisino: minėta konstrukcija turi savo unikalius funkcinis ypatumus, kuriuos pastebėjo ankstesni autoriai, todėl šiuo atveju naudinda grįžti prie senesnių interpretacijų ir šį reiškinį apibūdinti kaip savitą konstrukciją⁵.

Gramatikėlę sudaro keturios dalys, iš eilės skirtos akcentologijai, fonetikai, morfologijai ir veiksmazodinių formų vartojimui. Akcentologijos bei fonetikos dalyse autorius dažniausiai galėjo remtis autoritetingu Kuršaičio aprašu, bet aprašant morfologijos dalykus situacija buvo sudėtingesnė. Daugelis Kuršaičio pateiktų, Rytų Prūsijos raštijoje vartojamų kaitybinių formų Didžiosios Lietuvos kalbai buvo svetimos. Turint omenyje formų svyravimus, pasireiškiančius, pvz., tariamosios nuosakos paradigmoje, autoriui teko priimti nemažai savarankiškų sprendimų, kurie tapo įnašu į besiformuojančią normą. Kuršaičio pateiktos tariamosios nuosakos formos *būtumbei*, *būtumbime*, *būtumbite* net neminimos, vietoj jų randame į dabartinę bendrinę kalbą patekusias formas *būtum*, *būtume*, *būtute* / *būtumėte* (jos, beje, nesutampa su Jauniaus rekomenduojamomis formomis *būtumei*, *būtumime*, *būtumite*). Rengėjos nuomone, rinkdamas tinkamas kaitybines formas autorius labiausiai orientavosi į aukštaičių tarmes. Sintaksės dalies – griežtai vertinant – *Gramatikėlėje* nėra, bet rengėja kaip sintaksinį apibūdina baigiamąjį skyrelį „Vartojimas verbo formų“, kas iš tiesų atitinka anų laikų sintaksės sampratą, apėmusią daugiausia gramatinių formų vartojimo principus. Šį skyrių sudaro beveik išskirtinai pavyzdžiai, iliustruojantys veiksmazodinių formų vartojimą geresnių rašytojų veikaluose ir tautosakoje. Tokį dėstymo metodą, kaip rodo rengėja, veikusiai nulėmė Jablonskio 1890 m. *Varpe* išspausdin-

3 Už šią nuorodą esu dėkingas prof. Giedriui Subačiui.

5 Iš naujesnių darbų plg. Arkadiev 2019, 65–108.

4 Čia ir toliau kalbant apie šią gramatiką remiamasi Jono Palionio parengtu Jono Jablonskio *Rinktinių raštų* leidimu (1957).

toje Mykolo Miežinio gramatikos recenzijoje išsakyta mintis, jog rašant gramatiką būtina remtis gyvojoje vartosenoje ir tautosakoje atsispindinčia „žmonių kalba“. Prie pavyzdžių vietomis skliaustuose pridėti aiškinimai vokiečių kalba arba komentarai, atkreipiantys dėmesį į įdomius vartojimo tipus. Antai iliustruodamas pliuskvamperfekto vartojimą autorius tarp pavyzdžių pateikia sakinį *Aną-dien buvo atvykę į Tilžę trys vyrai*, kurį komentuoja šitaip: „žmogus, pranešdamas šią žinią, nor pasakyti, kad dabar tų vyrų nebėr Tilžėje“ (p. 199). Vėliau, 1901 m. gramatikoje, buvo pridėtas ir gramatiko apibūdinimas: „Šitas laikas vartojamas ir išreiškimui [...] tokio pereitojo veiksmo, kuris paskui virto kitaip, neteip, kaip buvo laukiama“⁶. Tokių komentarų yra nedaug, ir autoriaus, matyt, laikytasi nuomonės, kad svarbiau skaitytojui pateikti autentišką kalbinę medžiagą nei savo žodžiais formuluoti gramatinės struktūros principus. *Explicitis verbis* tai pasakyta „Kriaušaičio“ gramatikoje: „Neįsileizdami į smulkmenas, pereiname tiesiog prie pavyzdžių, nugirdėtų šnekamojoje kalboje ir ištraukų iš dainų, mįslių, pasakų ir kelių mūsų raštenybės veikalų“⁷. Avižonio tekste pateiktų pavyzdžių šaltiniai visur rengėjos identifikuoti ir pateikti komentaruose.

Sumanymas nuo išblukimo ir užmaršties išsaugoti Petro Avižonio įnašą į lietuvių kalbos gramatikos kūrimą pats savaime yra sveikintinas, o rūpestingas, nuodugniais filologiniais tyrimais paremtas Jurgitos Venckienės leidimas yra vertinga dovana visiems besidomintiems lietuvių kalbos gramatine tradicija ir bendrinės lietuvių kalbos formavimusi.

Literatūra:

- ARKADIEV, PETER, 2019: „The Lithuanian ‘*buvo + be*-present active participle’ construction revisited: A corpus-based study“, *Baltic Linguistics* 10, 65–108.
- JABLONSKIS, JONAS, 1957: *Rinktiniai raštai* 1, sudarė J[onas] Palionis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- VENCKIENĖ, JURGITA, 2019: „Hektografinis *Trumpas lietuviškos gramatikos konspektas* – nežinota XIX a. pabaigos gramatika“, *ALt* 21, 209–232.
- VENCKIENĖ, JURGITA, 2021: „Kazimiero Jauniaus *Lietuviškas Kalbomōkslis. Baltiko padangese* (1897) – Jono Jablonskio *Lietuviškos kalbos gramatikos* (1901) šaltinis“, *ALt* 23, 161–190.

AXEL HOLVOET
Baltijos kalbų ir kultūrų institutas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius, Lietuva
el. p.: axel.holvoet@flf.vu.lt

Gauta 2023 m. rugsėjo 15 d.

⁶ Jablonskis 1957, 103.

⁷ Jablonskis 1957, 175.